Norasmiy bandlikni kamaytirishning soliq-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari.

Alimjanova Lobar Rizamat qizi
O‘zbekiston Respublikasi
Bank-moliya akademiyasi magistranti
doi:**https://doi.org/10.5281/zenodo.23011018**

Annotatsiya: Ushbu maqolada norasmiy bandlikni kamaytirishda soliq-iqtisodiy mexanizmlarning o‘rni, ularning samaradorligini oshirish yo‘nalishlari hamda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan soliq islohotlarining natijalari tahlil qilingan. Soliq imtiyozlari, raqamli soliq ma’murchiligi, onlayn nazorat-kassa tizimlari va xavf tahliliga asoslangan nazorat mexanizmlarining yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishdagi ahamiyati yoritilgan. Xalqaro tajriba asosida soliq-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari va ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.
Kalit so‘zlar: norasmiy bandlik, soliq-iqtisodiy mexanizmlar, soliq imtiyozlari, raqamli soliq ma’murchiligi, yashirin iqtisodiyot, onlayn nazorat-kassa, soliq intizomi, soliq siyosati, bandlikni legalizatsiya qilish.

Аннотация: В данной статье исследуются роль налогово-экономических механизмов в сокращении неформальной занятости, направления повышения их эффективности и результаты налоговых реформ, проводимых в Республике Узбекистан. Раскрыто значение налоговых льгот, цифрового налогового администрирования, систем онлайн-контрольно-кассовой техники и риск-ориентированного контроля в снижении доли теневой экономики. На основе международного опыта предложены приоритетные направления совершенствования налогово-экономических механизмов и научно-практические рекомендации.
Ключевые слова: неформальная занятость, налогово-экономические механизмы, налоговые льготы, цифровое налоговое администрирование, теневая экономика, онлайн-ККТ, налоговая дисциплина, налоговая политика, легализация занятости.

Annotation: This article examines the role of tax-economic mechanisms in reducing informal employment, directions for improving their effectiveness, and the results of tax reforms implemented in Uzbekistan. The significance of tax incentives, digital tax administration, online cash register systems, and risk-based control in reducing the share of the shadow economy is analyzed. Based on international experience, priority directions for improving tax-economic mechanisms and scientific-practical recommendations are proposed.
Keywords: informal employment, tax-economic mechanisms, tax incentives, digital tax administration, shadow economy, online cash registers, tax compliance, tax policy, employment formalization.

Kirish. Jahon iqtisodiyotida raqamli transformatsiya va iqtisodiy islohotlarning jadallashuvi davlat boshqaruvi tizimining barcha yo‘nalishlari qatorida soliq-iqtisodiy mexanizmlarni ham tubdan modernizatsiya qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, norasmiy bandlikni kamaytirish, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish va tadbirkorlik subyektlarini rasmiy sektorga o‘tkazishda soliq-iqtisodiy mexanizmlar muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun’iy intellekt, Big Data, elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn nazorat-kassa texnikalari va elektron soliq

xizmatlarining keng joriy etilishi soliq-iqtisodiy mexanizmlar samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish va norasmiy bandlikni kamaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri soliq-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish, soliq imtiyozlarini optimallashtirish, soliq ma’murchiligini raqamlashtirish va soliq to‘lovchilar bilan o‘zaro munosabatlarni zamonaviy raqamli platformalar orqali tashkil etishdan iboratdir. Natijada soliq hisobotlarini taqdim etish, soliqlarni hisoblash va to‘lash, elektron hisobvaraq-fakturalarni rasmiylashtirish hamda soliq nazoratini amalga oshirish jarayonlari sezilarli darajada soddalashtirildi.

Soliq-iqtisodiy mexanizmlar nafaqat soliq organlari faoliyatining samaradorligini oshirish, balki tadbirkorlik subyektlarining vaqt va moliyaviy xarajatlarini kamaytirish, yashirin iqtisodiyot ulushini pasaytirish, norasmiy bandlikni qisqartirish hamda soliqqa ixtiyoriy rioya etish darajasini oshirishga ham xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonida axborot xavfsizligi, ma’lumotlarni himoya qilish, kichik biznes subyektlarining raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish va zamonaviy infratuzilmani takomillashtirish kabi masalalar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi norasmiy bandlikni kamaytirishda soliq-iqtisodiy mexanizmlarning o‘rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini baholash hamda xalqaro tajribalarni o‘rganish asosida O‘zbekistonda soliq-iqtisodiy mexanizmlarni yanada takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, statistik kuzatish, ilmiy umumlashtirish va mantiqiy xulosa chiqarish usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlar sharhi. Norasmiy bandlikni kamaytirish va soliq-iqtisodiy mexanizmlarni rivojlantirish masalalari mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan turli jihatlar bo‘yicha tadqiq etilgan. Ularning ilmiy ishlarida soliq siyosatini takomillashtirish, soliq ma’murchiligini soddalashtirish, soliq yukini optimallashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini soliq tizimiga joriy etish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Akademik Qodir Yahyoevning ilmiy tadqiqotlarida soliq tizimining iqtisodiyotni tartibga solishdagi o‘rni, soliq siyosatining investitsion faollikka ta’siri hamda samarali soliq mexanizmlarini shakllantirishning nazariy asoslari keng yoritilgan. Olimning ta’kidlashicha, zamonaviy soliq tizimi nafaqat fiskal vazifani bajarishi, balki tadbirkorlikni rag‘batlantiruvchi va norasmiy bandlikni qisqartiruvchi iqtisodiy instrument sifatida ham faoliyat yuritishi lozim.

Bahodir Toshmurodovning ilmiy ishlarida soliq ma’murchiligini takomillashtirish, soliqlarni boshqarishda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash hamda soliq nazoratining samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Muallif soliq ma’murchiligini raqamlashtirish soliq to‘lovchilar va soliq organlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni soddalashtirib, ma’muriy xarajatlarni kamaytirishi va yashirin iqtisodiyot ulushini pasaytirishini asoslab bergan.

Mahalliy iqtisodchi olimlarning tadqiqotlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda soliq imtiyozlari, soliq stavkalari va soliq ma’murchiligini soddalashtirishning iqtisodiy samaradorligi ham keng o‘rganilgan. Ularning ilmiy xulosalariga ko‘ra, soliq tizimining barqarorligi va shaffofligi tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirish va norasmiy bandlikni kamaytirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Xorijiy iqtisodchi olimlar, jumladan A. Laffer, J. Keyns va R. Musgrave ishlanmalarida soliq yukining iqtisodiy faollikka ta’siri, optimal soliq stavkalarini belgilash va davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishdagi soliq siyosatining o‘rni keng tahlil qilingan. Ayniqsa, Laffer egri chizig‘i konsepsiyasi soliq stavkasi va soliq tushumlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda norasmiy bandlikni kamaytirishda soliq-iqtisodiy mexanizmlarning o‘rni va istiqbollarini baholashda ilmiy bilishning tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil, statistik tahlil hamda mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar va raqamli soliq ma’murchiligiga oid amaliyot tahlil qilinib, olingan natijalar asosida ilmiy xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida soliq-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish va raqamli soliq ma’murchiligini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar norasmiy bandlikni kamaytirishning samarali vositalaridan biriga aylandi. Raqamli texnologiyalarning soliq tizimiga joriy etilishi tadbirkorlik subyektlari va soliq organlari o‘rtasidagi munosabatlarni soddalashtirish, soliq majburiyatlarini bajarish jarayonlarini avtomatlashtirish hamda soliq nazoratining shaffofligini oshirish imkonini bermoqda. Natijada tadbirkorlik subyektlarining vaqt va moliyaviy xarajatlari qisqarib, yashirin iqtisodiyot ulushi kamaymoqda va davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish samaradorligi ortmoqda.

2021–2025-yillarda mamlakatda raqamli soliq ma’murchiligini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar soliq organlari faoliyatini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etishga xizmat qildi. Jumladan, elektron hisobvaraq-fakturalar tizimining takomillashtirilishi, onlayn nazorat-kassa mashinalari va virtual kassalarning keng joriy etilishi, elektron soliq hisobotlarini taqdim etish tizimining rivojlantirilishi hamda “E-soliq” axborot tizimining imkoniyatlari kengaytirildi. Mazkur islohotlar tadbirkorlik subyektlari uchun soliq majburiyatlarini masofadan turib bajarish imkoniyatini yaratdi va norasmiy faoliyatdan rasmiy sektorga o‘tishni osonlashtirdi.

OECD ekspertlarining ta’kidlashicha, Tax Administration 3.0 konsepsiyasi doirasida soliq ma’murchiligini to‘liq raqamlashtirish soliq organlari va soliq to‘lovchilar o‘rtasidagi ma’lumot almashinuvini real vaqt rejimida amalga oshirish imkonini beradi. Natijada soliq hisobotlarini topshirishdagi xatolar kamayadi, ma’muriy xarajatlar qisqaradi hamda yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishga erishiladi. O‘zbekistonda ham ushbu tamoyillar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Raqamli soliq ma’murchiligining norasmiy bandlikni kamaytirishga ta’sirini baholashda birinchi navbatda elektron xizmatlardan foydalanish ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratish lozim. So‘nggi yillar davomida soliq hisobotlarining deyarli barchasi elektron shaklda topshirilmoqda. Bu esa qog‘oz hujjatlar aylanishining kamayishiga, inson omili ta’sirining qisqarishiga hamda xizmat ko‘rsatish sifatining oshishiga olib keldi.

Elektron hisobvaraq-fakturalarning joriy etilishi korxonalar o‘rtasidagi hisob-kitoblarning shaffofligini oshirdi. Oldingi yillarda qog‘oz shaklida yuritilgan hujjatlar ko‘plab vaqt va xarajat talab qilgan bo‘lsa, elektron tizim orqali barcha operatsiyalar yagona axborot bazasida aks ettirilmoqda. Bu esa QQS ma’murchiligini takomillashtirish, noqonuniy aylanmalarni aniqlash va soliq nazoratining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Onlayn nazorat-kassa mashinalari va virtual kassalarning joriy qilinishi chakana savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida pul aylanmasining shaffofligini sezilarli darajada oshirdi. Har bir savdo operatsiyasi real vaqt rejimida Soliq qo‘mitasining axborot bazasiga uzatilishi natijasida tushumlarni yashirish imkoniyatlari kamaydi. Shu bilan birga, iste’molchilarning fiskal cheklarni mobil ilovalar orqali ro‘yxatdan o‘tkazishi ham nazorat mexanizmini kuchaytirdi.

Jahon bankining tahlillariga ko‘ra, raqamli soliq ma’murchiligi biznes yuritish xarajatlarini kamaytirish, davlat xizmatlari sifatini oshirish hamda soliq intizomini mustahkamlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda ham soliq xizmatlarini raqamlashtirish natijasida tadbirkorlarning soliq organlariga bevosita murojaat

qilish holatlari sezilarli darajada qisqardi. Buning natijasida vaqt tejaldi, byurokratik to‘siqlar kamaydi va korrupsion xavflar pasaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yil yakuniga kelib onlayn nazorat-kassa mashinalaridan foydalanuvchi tadbirkorlik subyektlari soni 179 856 taga yetgan. Ushbu tizim orqali 1 milliarddan ortiq fiskal chek rasmiylashtirilgan bo‘lib, ular bo‘yicha 261,1 trln so‘mlik tovar aylanmasi qayd etilgan. Bu ko‘rsatkichlar chakana savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida iqtisodiy operatsiyalarni real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyati sezilarli darajada kengayganini ko‘rsatadi.

Mazkur natijalar onlayn nazorat-kassa tizimining nafaqat soliq tushumlarini oshirish, balki yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga ham xizmat qilayotganini tasdiqlaydi. Fiskal cheklarning avtomatik ravishda Soliq qo‘mitasining axborot tizimiga uzatilishi naqd pul tushumlarini yashirish imkoniyatlarini cheklab, soliq nazoratining shaffofligini oshirmoqda.

2024-yilda raqamli soliq ma’murchiligining yana bir muhim natijasi sifatida hisobvaraq-fakturalar va fiskal cheklarning 100 foizi elektron shaklda rasmiylashtirilishi ta’minlandi. Shuningdek, qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha hisobotlarning 93 foizi avtomatlashtirilgan, mol-mulk, yer va aylanmadan olinadigan soliqlar bo‘yicha hisobotlar esa 100 foiz avtomatik shakllantirilmoqda.

1-jadval

Raqamli soliq ma’murchiligi ko‘rsatkichlarining o‘sish dinamikasi (2021–2025)

Ko‘rsatkichlar	2021	2022	2023	2024	2025
Elektron soliq hisobotlari ulushi (%)	94,2	96,1	97,4	98,3	99,0
Onlayn NKM va virtual kassalar soni (ming dona)	138	176	213	247	281
Elektron hisobvaraq-fakturalar ulushi (%)	91,5	95,2	97,0	98,2	99,1
Elektron xizmatlardan foydalangan tadbirkorlar ulushi (%)	82,3	87,5	91,8	95,4	97,6

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi va Statistika agentligining 2021–2025-yillardagi ochiq ma’lumotlari asosida muallif tomonidan umumlashtirilgan.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, tahlil qilinayotgan davr mobaynida elektron xizmatlardan foydalanish ko‘rsatkichlari izchil o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Ayniqsa, elektron soliq hisobotlarining ulushi 2021-yildagi 94,2 foizdan 2025-yilda 99 foizga yetgani soliq ma’murchiligi deyarli to‘liq raqamli shaklga o‘tayotganini ko‘rsatadi. Bu esa norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni qo‘llash natijasida tadbirkorlik subyektlarining soliq hisobotlarini tayyorlash va topshirishga sarflaydigan vaqt sezilarli darajada qisqardi. Oldingi davrlarda ko‘plab hujjatlar qog‘oz shaklida yuritilgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning aksariyati elektron platformalar orqali avtomatik shakllantirilmoqda. Bu esa biznes yuritish xarajatlarini kamaytirish va ish unumdorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, soliq ma’murchiligida xavflarni tahlil qilish (risk-tahlil) tizimining joriy etilishi tekshiruvlarni xavf darajasiga asoslangan holda tashkil etish imkonini berdi. Natijada qonunbuzarlik sodir etish ehtimoli past bo‘lgan tadbirkorlik subyektlariga ortiqcha ma’muriy yuk tushirilmayapti, nazorat resurslari esa yuqori xavf guruhidagi subyektlarga

yo‘naltirilmoqda. Mazkur yondashuv xalqaro amaliyotda ham samarali mexanizm sifatida e’tirof etiladi.

Biroq olib borilgan tahlillar ayrim muammolar ham mavjudligini ko‘rsatmoqda. Jumladan, kichik tadbirkorlik subyektlarining bir qismida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar yetarli emas. Bundan tashqari, ayrim hududlarda internet infratuzilmasining sifati raqamli xizmatlardan to‘liq foydalanishga to‘sqinlik qilmoqda. Axborot xavfsizligini ta’minlash va shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilish masalalari ham soliq-iqtisodiy mexanizmlarni yanada rivojlantirishda ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, soliq-iqtisodiy mexanizmlar norasmiy bandlikni kamaytirishning zamonaviy va samarali vositalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda 2021–2025-yillarda amalga oshirilgan soliq islohotlari natijasida soliq-iqtisodiy mexanizmlar tizimi sezilarli darajada takomillashdi. Xususan, elektron soliq xizmatlarining keng joriy etilishi, elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn nazorat-kassa texnikalari va avtomatlashtirilgan soliq nazorati tizimlari tadbirkorlik subyektlari uchun soliq majburiyatlarini bajarishni soddalashtirdi, ma’muriy xarajatlarni kamaytirdi va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalarning soliq tizimiga integratsiyalashuvi soliq intizomini mustahkamlash, norasmiy bandlikni kamaytirish, byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash va soliq nazoratining shaffofligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, ayrim hududlarda raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmagani, tadbirkorlik subyektlarining raqamli kompetensiyalari va axborot xavfsizligini ta’minlash bilan bog‘liq masalalar tizimni yanada takomillashtirishni talab etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. soliq ma’murchiligida sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalanish ko‘lamini kengaytirish;
2. kichik biznes subyektlari uchun raqamli soliq xizmatlaridan foydalanish bo‘yicha bepul o‘quv va maslahat dasturlarini tashkil etish;
3. soliq xavflarini boshqarishda risk-tahlil tizimlarini yanada takomillashtirish va profilaktik nazorat mexanizmlarini kuchaytirish;
4. soliq organlarining axborot tizimlarini boshqa davlat axborot resurslari bilan to‘liq integratsiyalash orqali ma’lumotlar almashinuvini avtomatlashtirish;
5. soliq ma’lumotlari xavfsizligini ta’minlash hamda kiberxavfsizlik standartlarini xalqaro talablar asosida takomillashtirish;
6. norasmiy bandlikni kamaytirishga qaratilgan maxsus soliq imtiyozlari (masalan, yangi tashkil etilgan yoki rasmiylashtirilayotgan subyektlar uchun vaqtinchalik soliq yengilliklari) mexanizmini joriy etish.

Umuman olganda, soliq-iqtisodiy mexanizmlarni izchil rivojlantirish tadbirkorlik subyektlari uchun qulay va shaffof soliq muhitini yaratish, norasmiy bandlikni kamaytirish, soliq ma’murchiligi samaradorligini oshirish hamda O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari soliq-iqtisodiy mexanizmlarni yanada takomillashtirish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni rivojlantirish va amaliy qarorlar qabul qilishda foydalanish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Vahobov, A. V., & Jo‘rayev, A. S. (2009). Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik—T.: Sharq, 448.
2. Safarova, G. (2026, April). SOLIQ TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 922-928).

3. Nasivali o‘g‘li, I. A. (2026, March). 2026-YILDA O‘ZBEKISTONDA SOLIQ ISLOHOTLARI VA ULARNING TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA TA’SIRI. In MALAYSIA INTERNATIOANL SCIENTIFIC CONFERENCE (Vol. 1, No. 1, pp. 373-375).
4. Shuxrat, J. (2024). O‘zbekiston Respublikasi byudjet daromadlarida yirik soliq to‘lovchilarning roli va ahamiyati. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(11), 32-38.
5. Hamidovish, D. R. (2025). RESPUBLIKAMIZ SOLIQ TIZIMIDA BILVOSITA SOLIQLAR TAHLILINING NAZARIY MASALALARI. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 5(10), 28-33.
6. Abduhalim o‘g‘li, M. F., & Oybek A’zamjon o‘g, O. (2026). O‘ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH. THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY, 4(44), 1-6.